

Oksana Weretiuk

Uniwersytet Rzeszowski

Literacka i intelektualna ekspresja „nowego człowieka” – brytyjskiego Kanadyjczyka (od relacji pierwszych osadników do pisarzy okresu poprzedzającego akt Konfederacji)

Na wstępie pragnę zaznaczyć, że pojęcie „nowy człowiek” stosuję do badań wizerunku pierwszych Kanadyjczyków warunkowo, ponieważ każda epoka historyczna ma nie jeden, lecz kilka obrazów człowieka, a jednostka ludzka wciąż ulegała zmianom. Dlatego też, tak jak nie istnieje człowiek epoki pierwotnej jako jedna, niezmienna całość, tak samo nie istnieje jeden „człowiek antyku”, „człowiek romantyzmu” czy „człowiek oświecenia”¹. Pisząc o pierwszych osadnikach Ameryki Północnej, będę poszukiwała najbardziej charakterystycznych, powtarzających się w swoim istnieniu ich wyróżników, składających się na cechy atrybutywne (typowego) Kanadyjczyka konkretnego czasu historycznego, człowieka okresu

¹ Por. np. *Człowiek romantyzmu*, pod red. F. Fureta, z wł. przeł. Justyna Łukaszewicz, Joanna Ugniewska, Warszawa 2001 oraz poprzednie wydania z tejże serii. Zob. też: A. P. Гарифзянова, *Человек в различных исторических эпохах (социально-философский аспект)*, <http://www.egpu.ru/lib/elib/Data/Content/128275698492484006/Default.aspx> (24.11.2016).

poprzedzającego rozwój kapitalizmu i imperializmu. W wymiarze antropologiczno-społeczno-filozoficznym człowiek ten zostanie poddany analizie jako członek pewnej wielkiej wspólnoty ludzkiej (kolonii, państwa, obszaru językowego) w jego relacjach z metropolią, instytucjami państwowymi, innymi mieszkańcami tego terytorium (w tym z przedstawicielami Pierwszych Narodów, czyli First Nations), przyrodą, ale też w jego działalności gospodarczej, artystycznej oraz przez pryzmat jego stanów psychicznych i duchowych. Egzemplifikacją tych rozważań będą zarówno teksty literackie, jak i paraliterackie.

Zainteresowanie Anglików Ameryką Północną datuje się na ostatnie dekady XV wieku oraz drugą połowę wieku następnego. W roku 1497 król Henryk VII, kładąc podwaliny przyszłego imperium, wysłał Włocha Jeana Cabota z ekspedycją morską do Azji przez Atlantyk. W trakcie tej wyprawy żeglarz dotarł do wschodnich wybrzeży Kanady; mniej więcej siedemdziesiąt lat później królowa Elżbieta I wyraziła chęć zawładnięcia zamorskimi terytoriami Ameryki Północnej, błogosławiąc i wspierając finansowo angielskich korsarzy i piratów morskich². W roku 1583, za sprawą żeglarza Humphreya Gilberta, który wcześniej zasłynął z brutalnego stylu rządów w Irlandii³, Nowa Funlandia stała się pierwszą osadą korony angielskiej w Ameryce Północnej i jedną z najwcześniejszych stałych kolonii w Nowym Świecie. Niemniej jednak aktywna angielska kolonizacja terenów przyszłej Kanady rozpoczęła się dopiero w XVII wieku i stanowiła realizację polityki nabierającego kształtów imperium brytyjskiego. Młode mocarstwo powołało swoje, oparte na zasadach merkantylizmu, korporacje handlowe (*joint-stock companies*) w celu sprawowania kontroli nad koloniami i handlem morskim. W roku 1670 powstała

² O oznakach imperialnych zainteresowań królowej w postaci zachęcania do wypraw korsarskich oraz nagradzania m.in. angielskich wilków morskich („sea-dogs”) Francisca Drake’a i Johna Hawkinsa, żeglarza Humphreya Gilberta, reprezentujących polityczne ugrupowanie The West Country Men, aktywnych obrońców i realizatorów brytyjskiej polityki kolonialnej, zob. szczegółowo w: *Historical Dictionary of European Imperialism*, editor J. S. Olson, senior associate editor Robert Shadle, associate editors Ross Marlay, William G. Ratliff, Joseph M. Rowe, New York–Westport–London 1991, s. 197, 236, 252–253, 275, 436, 499, 692. Warto też przypomnieć, że mniej więcej w tym czasie wpływowi pisarze angielscy Richard Hakluyt i John Dee nawoływali do stworzenia imperium (Dee po raz pierwszy użył terminu „British Empire”).

³ W tymże roku, w drodze powrotnej do Europy Gilbert zginął. Katastrofa Delight, jednego ze statków jego wyprawy, której skutkiem była śmierć 85 członków załogi, uważana jest za pierwszą morską katastrofę w trakcie angielskiej kolonizacji Ameryki Północnej. Zob. *The Canadian Encyclopedia*, ed. J. H. Marsh, Toronto, Ontario 2000, s. 670.

angielska Kompania Hudsonska, która uzyskała przywilej, na mocy którego stowarzyszenie otrzymało na własność tereny wokół Zatoki Hudsona oraz monopol na handel z Indianami. Na czele Kompanii Zatoki Hudsona stanął królewski kuzyn, książę Rupert. W ciągu kilku następnych lat na brzegach zatoki pojawiły się pierwsze faktorie i forty, a kapitał Kompanii urósł do ogromnej sumy 100 tysięcy funtów⁴. Obejmujący blisko cztery miliony kilometrów kwadratowych teren zaczęto nazywać Ziemią Ruperta⁵. Osiągnięcia Brytyjczyków w XVII i XVIII wieku były bez porównania większe od rezultatów uzyskiwanych w koloniach francuskich. Na północy Brytyjczycy z Kompanii Hudsonskiej zdołali opanować olbrzymie terytoria północnej i zachodniej Kanady. O wiele dynamiczniej w porównaniu z Nową Francją (francuska kolonia w Ameryce Północnej, zwana też Kanadą) rozwijały się kolonie brytyjskie na Wschodnim Wybrzeżu. Jak podaje Jan Grabowski: „W latach 1713–1744 ich ludność wzrosła z 300 tysięcy do ponad miliona”⁶, podczas gdy w tym samym okresie ludność Nowej Francji liczyła jedynie 50 tysięcy mieszkańców. Warto zauważyć, że spośród wszystkich krajów imperialnych o ambicjach kolonizatorskich w Ameryce Północnej tylko Anglia gwarantowała swoim obywatelom stałe i dziedziczne prawo do ziemi, co zachęcało ich do imigracji i osiedlenia się na terytorium przyszłej Kanady. Obok rdzennych Anglików w brytyjskim środowisku imigranckim pojawili się Szkoci, Walijczycy i Irlandczycy, uciekający przed głodem i nędzą. Jak twierdzą badacze imperializmu europejskiego: „Od roku 1760 do roku 1780⁷ amerykańska rebelia zdominowała brytyjską politykę kolonialną”⁸, ponieważ „zmiana z imperium komercyjnego na terytorialne wymagała nowego myślenia imperialnego i nowych poczynań w latach 1760”⁹. Długi okres panowania króla Jerzego, usiłującego utrzymać kolonie amerykańskie i zachować pozycję hegemonia wobec Francji, Waszyngtona i powstańców, zamyka początkowe stadium tworzenia się imperium brytyjskiego.

⁴ J. Grabowski, *Historia Kanady*, Warszawa 2001, s. 67.

⁵ Terytorium to było równe blisko 50 proc. powierzchni obecnej Kanady oraz obejmowało niektóre obszary dzisiejszych Stanów Zjednoczonych.

⁶ *Ibid.*, s. 93.

⁷ Jest to okres rządów Jerzego III, króla Wielkiej Brytanii i Irlandii, a po zjednoczeniu obu krajów w 1801 roku aż do śmierci w roku 1820 – króla Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii.

⁸ *Historical Dictionary of European Imperialism*, op. cit., s. 246. Te i następne tłumaczenia z języka angielskiego są moje.

⁹ *Ibid.*, s. 13.

Polityka prowadzona przez Wielką Brytanię, zwłaszcza w latach 60. i 70. XVIII wieku oraz szerzące się idee oświeceniowe dokonały gruntownej zmiany w społeczeństwie kolonistów północnoamerykańskich, którzy przestali traktować imperium w sposób unitarystyczny, lecz zaczęli widzieć je jako federację zachowujących swą niezależność terytorialnych jednostek. Przesławiali już czuć się poddanymi brytyjskimi i jawnie zaczęli dążyć do niezależności. Pod wpływem idei oświeceniowych wśród kolonistów zwyciężyła myśl o ogłoszeniu pełnej niepodległości. W dniu 4 lipca 1776 roku została podpisana Deklaracja Niepodległości, a tym samym powstały Stany Zjednoczone Ameryki – nowe, niezależne od imperium brytyjskiego państwo. W Deklaracji Niepodległości po raz pierwszy idee Oświecenia zostały zastosowane w praktyce, a dokument stwierdzał, że wszyscy ludzie zostali stworzeni równymi i są obdarzeni nienaruszalnymi prawami – do życia, wolności i ubiegania się o szczęście.

Zdarzenia te na jakiś czas zahamowały aktywne, zaborcze działania imperium. Wywarły też wpływ na świadomość tych, którzy dochowali imperium wierności, czyli przyszłych Kanadyjczyków. Historyczny okres „1583–1783”, związany z utratą Trzynastu Kolonii po wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych, nazywany był później przez niektórych historyków „pierwszym imperium brytyjskim”¹⁰. Drugie imperium brytyjskie, mimo zachowania ustroju monarchii, zgodnie z duchem czasu podążyło drogą liberalizmu, co doprowadziło do rewolucji przemysłowej i wielkich zmian politycznych oraz ekonomicznych w koloniach. Po ogłoszeniu przez Stany Zjednoczone niepodległości na Północ wyemigrowało od 40 do 100 tysięcy pokonanych lojalistów, co w wielkim stopniu zwiększyło liczbę angielskiej emigracji w Nowej Szkocji (Akadii). W 1867 roku Nowa Szkocja, nie bez wewnętrznych tarć, przystąpiła do Konfederacji Kanady. W celu zmniejszenia napięcia między angielskojęzyczną i francuskojęzyczną społecznością, a także w związku z chęcią umocnienia więzi z Wielką Brytanią *Ustawa o Kanadzie z 1791 r.* podzieliła Nową Francję (Kanadę) na dwie prowincje: Górną Kanadę i Dolną Kanadę. Przemysł zdominowała Górna Kanada: „Angielskojęzyczni biznesmeni starego kapitału, zdobytego w handlu futrami sprawowali kontrolę nad handlem obu Kanad”, notuje Kenneth McNaught, autor *The Penguin History of Canada*¹¹, co wzmacniało ekonomiczny i polityczny status imigracji brytyjskiej, której liczebność rosła z każdym rokiem. Jak podaje badaczka imigracji kanadyjskiej Elizabeth Hopkins: „Pomiędzy 1790 r. i 1860

¹⁰ Ibid., s. 13 i 83.

¹¹ K. McNaught, *The Penguin History of Canada*, London 1988, s. 63.

r., a szczególnie od 1815 r. przybyło z wysp Brytyjskich do różnych prowincji Brytyjskiej Ameryki Północnej około miliona imigrantów¹². W wyniku kilku konferencji konstytucyjnych *Ustawa o Brytyjskiej Ameryce Północnej z 1867 r.* ustanowiła konfederację, tworząc unię czterech kolonii brytyjskich w Ameryce Północnej, zwanych odtąd *Dominium Kanady* lub Kanadą¹³. To wydarzenie historyczne zamyka pierwszy okres kształtowania się człowieka o nowej tożsamości narodowej – Kanadyjczyka.

Warunki historyczne konkretnej epoki w wielkim stopniu określają podstawowe cechy człowieka, jego sposób życia, a także reguły i wzorce zachowania. Wiek Świata przyniósł odkrywanie oceanów, badanie nowych kontynentów, ludów i kultur, położył fundamenty encyklopedycznej wiedzy o świecie. „Ambicja poznania i wiara w użyteczność wiedzy odciskają swe piętno na epoce, która pragnie jednoczyć handel, naukę i postęp”¹⁴. Badacze Oświecenia notują, że w 1718 roku do europejskiego słownika *Dictionnaire de l'Académie française* wkracza nowy wyraz: „odkrywca”¹⁵. Odkrywca ów „wyrusza w imieniu Europy aż do antypodów tego kontynentu, w imię podboju intelektualnego, którego królestwo rozciąga się z wolna na całą planetę”¹⁶.

Dopóki korona angielska nie ujawniała swoich aktywnych, zaborczych planów imperialnych, Anglik był w Kanadzie pionierem, odkrywcą, badaczem, handlarzem, negocjatorem, a jego wyprawy morskie do obszarów późniejszej Kanady były „po części badawcze i naukowe [...], po części strategiczne, jednak wyłącznie w tym znaczeniu, że z ostrożnością przewidywały zagrożenia, jakie ze strony cudzoziemców mogły nadejść dla brytyjskiego handlu morskiego”¹⁷. Relacje pierwszych podróżników różnią

¹² E. Hopkins, *Immigration*, [w:] *Interpreting Canada's Past*, ed. by J. M. Bumsted, t. 1: *Pre-Confederation Reader*, Toronto 1993, s. 340.

¹³ W pierwszym projekcie kanadyjskiej ustawy nazwa nowego państwa brzmiała „Królestwo Kanady”; później została zmieniona na „Dominium Kanady”, zob. K. McNaught, *The Penguin History...*, op. cit., s. 130.

¹⁴ M.-N. Bourguet, *Odkrywca*, przeł. Monika Woźniak, [w:] *Człowiek Oświecenia*, pod red. M. Vovelle'a, Warszawa 2001, s. 269.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*, s. 273.

¹⁷ J. F. Boshier, *Imperial Vancouver Island: Who Was Who, 1850–1950*, Bloomington 2010, s. 25: „They were partly exploratory and scientific, like the earlier voyages of captains James Cook and George Vancouver, and partly strategic, but only in the sense of being wary anticipations of foreign threats to British merchant shipping” („Podobnie jak wcześniejsze podróże kapitanów Jamesa Cooka i George'a Vancouvera, były to wyprawy po części badawcze i naukowe, po części strategiczne, jednak wyłącznie w tym znaczeniu, że z ostrożnością przewidywały zagrożenia, jakie ze strony cudzoziemców

się w zależności od postawy moralnej, poglądów ideologicznych autorów, jak również ich zamiarów i zadań, wykonywanych przez nich na nowych obszarach. Wydana przez Oxford University Press antologia *Canadian Exploration Literature*, opublikowana po raz pierwszy w 1993 roku, przedstawia nowatorski zbiór pisarstwa natchnionego odkryciem kontynentu. Redaktor tego tomu Germaine Warkentin zapoznaje czytelników z gamą narracyjnych relacji Brytyjczyków w ich zetknięciu z Pierwszymi Narodami i otoczeniem: od pozbawionej europejskiej wyższości narracji spostrzegawczego naturalisty i pisarza Jamesa Ishama (1716–1761) do typowej imperialnej relacji George’a Vancouvera (1757–1798) i przedsiębiorczo-imperialnej narracji Alexandra McKenziego (1764–1820)¹⁸.

Jednym z pierwszych literackich świadectw osvajania nowego kontynentu jest poemat biograficzny Henry’ego Kelseya (c. 1667–1724) – wybitnego angielskiego żeglarza, odkrywcy i handlarza futrami, który odegrał ważną rolę w szczególnie trudnym dla Kompanii Zatoki Hudsona okresie zbrojnych starć z konkurencyjnymi Francuzami. W pierwszej dekadzie istnienia Kompanii (1670–1680) jej przedstawiciele zawierali kolejne porozumienia z Indianami, rozpoczęli tworzenie sieci fortów oraz faktorii na wybrzeżach, uruchomili regularne połączenia okrętowe z Anglią. Kapitał zainwestowany w spółkę przyniósł olbrzymi zysk. Jednak od 1683 roku w działalności łowieckiej i handlowej angielskiej kompanii i jej francuskiej konkurentki rozpoczął się okres zacieklej rywalizacji, która niemal doprowadziła tę pierwszą do upadku.

Kelsey przybył do fortu w roku 1684, wykonując misję zleconą mu przez gubernatora oraz zarząd kompanii i spędził tam większą część swego życia. Z dokładnością kronikarza opisuje w dzienniku swoje doświadczenia, długotrwałą wyprawę eksploracyjną do rzeki Churchill w latach 1689–1690, precyzyjnie i zgodnie z ówczesną konwencją artystyczną formułuje cel swej działalności i powołanie:

mogły nadejść dla brytyjskiego handlu morskiego”). Użyłam tutaj opisu działań Royal Navy w Ameryce Łacińskiej z racji ich podobieństwa do pierwszych wypraw kanadyjskich.

¹⁸ We wstępie wskazuje on na „czystą imperialną autorytatywność” („sheer imperial authority”) *Wprowadzenia* oficera Brytyjskiej Floty Królewskiej do jego pamiętnika, a w rozdziale *Przygrywka do osadnictwa (Prelude to Settlement)* niejednoznacznie podsumowuje: „George Vancouver przedstawia archetyp imperialistycznego badacza naukowego, Mackenzie jest jego komercyjnym bliźniakiem” („George Vancouver represents the archetype of the imperialist scientific explorer, Mackenzie is his commercial twin”). *Canadian exploration literature*, edited and introduced by Germaine Warkentin, Toronto 2006, s. 33 i 350.

Dziesiątek dziewięć oraz sześćset było lat,
 Gdy, zda się jasno, wyruszyłem w świat,
 W wyprawie tej dopomógł dobry Bóg,
 Bym kraj i mowę dzikich pojąć mógł,
 Z korzyścią dla mych panów, co zrobiłem wnet...¹⁹

Kelsey był pierwszym Europejczykiem, który dotarł do terenów współczesnej prowincji Saskatchewan, zamieszkał tam wśród Indian, pierwszym, który zbadał i opisał Great Plains i ich autochtonów. Autor wierszowanej relacji nie ukrywa przeżytego lęku, stresu, załamania spowodowanego samotnością, zagrożeniem, niezwykle trudnymi warunkami atmosferycznymi oraz głodem:

Więc czytaj, czytelniku, bowiem dobrze wiem,
 Że na mych trudach wcale nie znasz się,
 Na tej pustyni gdzieżem kiedyś był
 I gdzie nie pojmiesz wcale, żem tam żył,
 Nie widząc gróźb, co wciąż straszyły mnie,
 Nadzieję jednak miałem w noc i we dzień,
 Że wkrótce mnie opuszczą głód i chłód,
 I niewypowiedzianych cierpień cały ród,
 Udręki wielkiej doświadczałem wciąż,
 Bez odpoczynku pośród trosk i mąk,
 Gdyż bez przyjaciół raz zostałem tam,
 W podróży mojej długiej całkiem sam,
 Ze strachu, grozy drżałem niby liść,
 A jednak dalej chciałem w kraj ten iść²⁰.

¹⁹ „In sixteen hundred and ninety'th year / I set forth as plainly may appear / Through Gods assistance for to understand / The natives language and to see their land / And for my masters interest I did soon...”. H. Kelsey, *Henry Kelsey his Book being the Gift of James Hubbud in the Year of Lord 1693*, [w:] *Canadian Exploration Literature*, edited and introduced by G. Warkentin, Toronto 2006, s. 67. W tłumaczeniu tego i następujących fragmentów korzystałam z fachowej pomocy Barbary Ludwiczak.

²⁰ „Now Reader Read, for I am well assur'd / Thou dost not know the hardships I endure'd / In the same desert where Ever that I have been, / Nor wilt thou me believe without that thou had seen / The Eminent Dangers that did often me attend, / But still I lived in hopes that once it would amend / And makes me free from hunger and from Cold, / Likewise many other things which I cannot here unfold; / For many times I have often been oppress'd / With fears and Cares that I could not take my rest / Because I was alone and no friend could find; / And once that in my travels I was left behind / Which struck fear and terror into me, / But still I was resolved this same Country for to see”. Ibid.

Po krótkim, lecz ekspresyjnym wierszowanym opisie życia Indian Wielkich Równin i Prerii, których jeszcze nigdy nie oglądał Anglik („Indians but by English yet not seen”, s. 68), Kelsey zmienia sposób narracji – zaczyna relacjonować prozą pamiętnikarską, przypominając sprawozdanie. Niemniej w raporcie tym nie brak dygresji odnoszących się do miejscowych zwyczajów, sposobów polowania, tradycji, wierzeń, pieśni i ich twórców. Nie można nie zauważyć partnerskiego tonu wypowiedzi, pokojowego nastroju: „Wysłano mnie nie zabijać Indian, lecz zawierać pokój z tyłoma, z ilu byłem w stanie” („neither was I sent there for to kill any Indians but to make peace with as many as I could”, 73). Wyjątkowe zdolności Kelseya do prowadzenia negocjacji uczyniły go dobrze prosperującym handlarzem.

James Isham (1716–1761) przybył na Zatokę Hudsona w 1732 roku i mieszkał tam do końca życia (zmarł w fabryce futer w Yorku). Można uważać go za pierwszego prawdziwego osadnika, ponieważ zakorzenił się tam, miał żonę-autochtonkę i syna, nie tęsknił za londyńskim życiem. W przerwach pomiędzy ciężką pracą pisał swoje *Obserwacje*, opowiadając o faunie i florze północno-zachodnich obszarów kraju, zwyczajach, wierze i języku Północnych Indian, podpowiadając Brytyjczykom (rodakom i swoim bezpośrednim zwierzchnikom) dogodniejsze i bezpieczniejsze miejsca na przyszłe osady²¹. Autor notatek pisze w duchu protestanckiej przedsiębiorczości o wzajemnie korzystnych językowych i więziach handlowych pomiędzy Brytyjczykami a autochtonami: „Można zaobserwować, że ci Indianie, którzy w sezonie polują na potrzeby fortów, nie poradziliby sobie bez pomocy Anglików lepiej, niż Anglicy bez nich, ponieważ podstawę naszego bytowania stanowią wytwory tego kraju”²². „Przy okazji” spostrzegawczy Anglik przygląda się życiu rodzinnemu Indian,

²¹ Dziś powiedzielibyśmy, że jego obserwacje dotyczące języka Indian miały charakter badań kognitywnych. Isham zauważył na przykład, że Indianie w swoim języku „nie mają żadnych nazw dla dni tygodnia poza »jutro« oraz »pojutrze« lub »za trzy dni« czy »trzy dni temu«, a jeśli chodzi o lata, to posługują się miesiącami, czyli księżycami, które nazywają zgodnie z okresem i porą roku, tj. »miesiąc gęsi«, »miesiąc żaby« etc.” („they have no names for the Days of week, more than tomorrow Day after tomorrow, or 3 Day’s to come, or 3 Days past, and as to Years they go by months (alias moons) which h moons they style according to the times and Seasons of the year, as goose moon, frog moon &c”). J. Isham, *Observations on Hudson Bay*, 1743, ed. E. E. Rich, 1949, [w:] *Canadian Exploration Literature*, op. cit., s. 102.

²² „It’s to be observ’d that those Indians that hunts at Seasons for the forts, cannot do without the assistance of the English, any more than the English without them, for the Chief of our Living is this Country’s product”. Ibid.

porównuje stosunek rodziców do dzieci u autochtonów i u Brytyjczyków, dostrzegając więcej przejawów ciepła, miłości i odpowiedzialności za swoje potomstwo u tych pierwszych.

Jeszcze bardziej zbliżył się do miejscowej ludności David Thompson (1770–1857), pracujący najpierw dla Kompanii Hudsona, a później dla jej konkurentki – Kompanii Północno-Zachodniej. Wybitny astronom, geograf i kartograf, narażając się na niebezpieczeństwo, a nieraz i na śmierć, pieszo i łądzią pokonywał tysiące mil w celu sporządzenia mapy przyszłej Kanady, pragnął poznać kraj zimy, chłodu i lasów. W szczęśliwym małżeństwie z córką angielskiego handlarza futer i Indianki być może nie czuł się tak osamotniony w nowych warunkach jak jego krajanie. W swoich narracjach badawczych (*Narrative of His Explorations in Western North America, 1784–1812*) przedstawił wnikliwy opis imagologiczny francuskich Kanadyjczyków (mieszkańców prowincji Kanada) i autochtonicznych Indian. Szczególnie uwidocznił psycho-mentalne cechy plemienia Cree (Nahataways), z którym żył (ich wyjątkową orientację przestrzenną przy braku wiedzy astronomicznej i geograficznej, talent do opowiadania, gawędziarstwo, sztukę polowania, jedność z naturą, kanibalizm spowodowany wielkim głodem po wystrzeleniu zwierzyny przez europejskie korporacje)²³. Zażyłość z Pierwszymi Narodami (*First Nations*), zakorzenienie rodzinne w nowym kraju nie pozbawiają jednak Thompsona jego brytyjskości. Jest badaczem nowego, dziwnego kraju, znawcą tej nowej ziemi i ludności, tolerancyjnym wobec niej brytyjskim handlarzem, wiernym poddanym imperium.

Wcieleniem probrytyjskości w koloniach i rzecznikiem imperializmu był oficer Royal Navy, podróżnik i odkrywca Samuel Hearne (1745–1792). Ten wolnomysliciel, wolterianin, autor narracji *Journey from the Prince of Wales's Fort in Hudson Bay to the Northern Ocean* (1795) opisał swoje poszukiwania i badania „kopalni miedzi i innych rzeczy, mogących być użytecznymi dla Narodu Brytyjskiego w ogóle i dla Kompanii Hudsonskiej w szczególności”²⁴. W odróżnieniu od wspomnianych odkrywco-w-pamiętnikarzy cechuje go imperialna wyższość w traktowaniu tuziemców (sług człowieka białego); w charakterystyce Indian podkreślał ich żądzę krwawej zemsty („they soon began the bloody massacre” – „wkrótce rozpoczęli krwawą masakrę”; „the horrible scene commenced” – „nastąpiła

²³ D. Thompson, *Narrative of His Explorations in Western North America, 1784–1812*, [w:] *An Anthology of Canadian literature in English*, ed. by Russell Brown, Donna Bennett & Nathalie Cooke, Toronto 1990, s. 28–35.

²⁴ Samuel Hearne, [w:] *An Anthology of Canadian literature in English*, op. cit., s. 17.

potworna scena”; „it was shoking beyond description” – „była to groza nie do opisania”²⁵).

Wspomniany wcześniej wielki podróżnik i odkrywca George Vancouver (1757–1798) pomimo swych na ogół pokojowych kontaktów z tuziemcami, swoimi dokładnymi badaniami nowych terenów dla poszerzenia Brytanii realizował i wspierał kolonialną praktykę imperium – w swoich sprawozdawczych narracjach wyraźnie wskazywał miejsca korzystne dla interwencji²⁶. Nieprzypadkowo Germaine Warkentin nazwała *Wstęp do dzienników podróży morskiej Vancouvera* „silnym i nie podlegającym dyskusji oświadczeniu o prawie – i obowiązku – Brytyjczyków, by rządzić światem komercyjnie oraz kulturowo”²⁷. Polityka Londynu była jasna: od samego początku dążono do stworzenia w przyszłej Kanadzie warunków dla zwartego osadnictwa brytyjskiego, co ułatwiałoby organizowanie życia kulturalnego kolonistów, ich systematyczne kontakty z imperium, kontrolowanie ich lojalności, wymianę handlową, skuteczną eksploatację bogactw podbitej przestrzeni oraz taniej indiańskiej siły roboczej.

W okresie zaciętej i nieprzerwanej rywalizacji z Francuzami o wpływy w przyszłej Kanadzie nasilały się wśród osadników imperium nastroje probrytyjskie. Jeszcze bardziej uaktywniły się one po wojnie o niepodległość Zjednoczonych Stanów Ameryki. Anna Brownell Jameson (1794–1860), znana pisarka angielska, która ostatecznie nie zdecydowała się na dzielenie losu ze swoim mężem w kraju bez kultury i cywilizacji, lecz spędziła tam dwa lata (1836–1838), próbując poznać swoją nową ojczyznę, zaobserwowała w Górnej Kanadzie (gdzie skupili się lojaliści) „wyraz bezgranicznej lojalności wobec ojczystego kraju” („professing [...] boundless loyalty to the mother country”)²⁸. W Toronto, „młodej stolicy młodej prowincji” z nieprzebytym lasem, oddalonym o pół mili od centrum,

²⁵ S. Hearne, *Journey from the Prince of Wales's Fort in Hudson Bay to the Northen Ocean*, [w:] *An Anthology of Canadian literature in English*, op. cit., s. 25.

²⁶ G. Vancouver, *The Voyage of Captain Vancouver 1791–1795*, cyt. za: *Introduction*, [w:] *Canadian Exploration Literature*, op. cit., s. 398–415. O imperialnym charakterze czynności geograficznej i kartograficznej Vancouvera i jego narracji o niej zob. m.in. współczesną powieść historyczną *Burning Water* George'a Boweringa oraz rozdział o niej: M. Kuester, *The Deconstruction of the Imperial Master Narrative: George Bowering's Burning Water*, [w:] *Crisis and Creativity in the New Literatures in English Canada*, ed. by G. Davis, Amsterdam–Atlanta 1990, s. 99–110.

²⁷ *Ibid.*, s. 397: „is a powerful and unquestioning statement of the right – and obligation – of the British to rule the world commercially and culturally”.

²⁸ A. Brownell Jameson, *Winter Studies and Summer Rambles in Canada*, [w:] *An Anthology of Canadian literature in English*, op. cit., s. 52.

w „mieście, które czterdzieści lat temu było pustynnym bagnem i które dopiero od dwudziestu lat zaczynało istnieć”, autorka *Studiów Zimowych* (1838) dostrzega kolonialny status ówczesnej Kanady oraz oddaje wrażeńie „tymczasowości” miasta, którego istnienie warunkowane jest chęcią wzbogacenia się jego mieszkańców-przybyszy:

Kanada nie jest *krajem*, lecz kolonią, nie jest utożsamiana z najdroższymi uczuciami i skojarzeniami, wspomnieniami i nadziejami jej mieszkańców: jest dla nich przybraną, nie rodzoną matką. Miłością i dumą obdarzają oni nie biedną Kanadę, lecz zamożną i szczęśliwą Anglię²⁹.

Autorka nie neguje zmian tożsamościowych związanych z nadziejami przyszłych generacji. Ambiwalentny jest jednak jej stosunek do kanadyjskiej przyrody: podejmując się ryzykownej podróży bez męża w głąb kraju, autorka odczuwa strach wywołany nieznanym, wrogim środowiskiem naturalnym, z drugiej strony budzą u niej zachwyty cudowne, nietknięte ręką człowieka krajobrazy. W swojej relacji z podróży niejednokrotnie podkreśla inną niż angielska relację kanadyjskiego człowieka do lasów. Masowe niszczenie dziewiczych puszczy przez osadników, bezmyślne, nieekologiczne (używając dzisiejszej terminologii) pozbywanie się drzew dla zdobycia miejsca, często za pomocą wielkich, niszczących pożarów, skłaniają Brownell Jameson ku wnioskowi, że „kanadyjski osadnik *nienawidzi* drzew, traktuje je jako swego naturalnego wroga, jak coś, co podlega zniszczeniu, wykorzenieniu, unicestwianiu, dokonywanemu przez wszystkich i na wszelkie sposoby”³⁰.

Pierwszych osadników łączy – niezależnie od ich poglądów ideologicznych i moralnych – postrzeganie nowych terenów jako pustynnej, dzięki kolonii, poczucie samotności i wyobcowania, strach przed obcym otoczeniem, a jednocześnie wielka potrzeba oswojenia nowej przestrzeni i pozyskania nowych obszarów osadniczych. Margaret Atwood, pisarka i autorka jednej z pierwszych historii literatury kanadyjskiej, sądzi, iż:

²⁹ Ibid., s. 52: „Canada is a colony, not a *country*, it is not identified with the dearest affections and associations, remembrances, and hopes of its inhabitants: it is to them an adopted, not real mother. Their love, their pride, are not for poor Canada, but for high and happy England”.

³⁰ Ibid., s. 51: „A Canadian settler *hates* a tree, regards it as his natural enemy, as something to be destroyed, eradicated, annihilated by all and any means”.

kluczowym symbolem Kanady – potwierdzonym licznymi przykładami obecnymi tak w angielskojęzycznej literaturze kanadyjskiej, jak we francuskojęzycznej – jest, bez wątpienia, przetrwanie (*Survival, la Survivance*). [...] Dla pierwszych badaczy i osadników znaczyło ono zwykle przeżycie w obliczu „wrogich” elementów i/albo tubylców: osiągnięcie miejsca sposobu na przetrwanie³¹.

Te pierwsze narracje świadczą o pojawieniu się na dotychczas nieznanymi, niezbadanymi terenach autochtona, reprezentującego imperium „starego” człowieka, a jednocześnie człowieka wystawionego na nowe doświadczenia, które wymagają od niego wykształcenia nowych cech. Na podłożu relacji pierwszych kolonistów stopniowo kształtowała się świadomość tożsamości Kanadyjczyków oraz ich literatura i życie intelektualne jako stopniowy proces przemiany „starego” w „nowe”.

Dla dzieci pierwszych osadników, potomstwa urodzonego w surowych warunkach osuwania nowej kolonii, północnoamerykańskie obszary stają się małą ojczyzną. W słynnej odpowiedzi na melancholijny poemat swego stryjecznego dziadka i imiennika *The Deserted Village* (1770) (*Opuszczona wioska*), gdzie irlandzko-angielski poeta ze smutkiem obserwuje wyludnienie wsi, którą opuszczają rolnicy, szukając nowych możliwości w miastach przemysłowych i nowo odkrytych krajach Ameryki, Oliver Goldsmith junior (1794–1861), urodzony w kanadyjskim Saint Andrews, gloryfikuje piękno i majestatyczność właśnie tych zdobytych i zasiedlonych przez Brytyjczyków przestrzeni. Tytuł jego poematu-odpowiedzi jest optymistyczny – *The Rising Village* (1825) (*Wzrastająca wioska*). Poeta nie ukrywa trudności i niebezpieczeństw, jakie spotkały pionierów, ich traumatycznej, wielkiej samotności:

Gdy osadnik patrzy w samotności
Na swój dom pośród drzew dzikości,
Jakże serce jego zamiera,
Gdzie żaden doń głos nie dociera,

³¹ M. Atwood, *Survival. A Thematic Guide to Canadian Literature*, Concord 1991, s. 32–33: „The central symbol for Canada – and this is based on numerous instances of its occurrence in both English and French Canadian literature – is undoubtedly *Survival, la Survivance*. [...] For early explorers and settlers, it meant bare survival in face of ‘hostile’ elements and/or natives: carving out a place and a way of keeping alive. [...] the main idea is the first one: hanging on, staying alive”.

Surowa cisza dzierży przestrzenie,
Karmiąc grozę i ponure ich cienie³².

Goldsmith z dumą opisuje bohaterskie usuwanie przeszkód uniemożliwiających rozwój rolnictwa i stałego osadnictwa (tym w szczególności Anglicy różnili się od Francuzów, niedbających o zakorzenienie się na nowych terenach), m.in. spalenie pięknych, wysokich sosen w celu założenia farm:

[...] Spadają z wyżyn sosny wzniosłe,
Trzeszcząc, konary lecą rosłe,
Tryska z gałęzi spirala płomieni,
A tam, gdzie niegdyś las szumiał listowiem,
Kukurydzy zwycięskiej falują złote głowy³³.

Goldsmith entuzjastycznie wysławia zwycięskie wyniki działań osiedleńców i rozwój jego rodzimej Akadii w formie symbolicznego portretu prosperującej, rozwijającej się gospodarczo i kulturowo kanadyjskiej wsi pod „niebiosami Brytanii”³⁴.

Przywiązanie do miejscowych realiów, pragnienie opowiadania o nich „regionalnym” głosem urzeczywistnił Thomas Chandler Haliburton (1796–1865), imigrant w drugim pokoleniu, nowoszkocki pisarz i prawnik, autor pierwszego utworu o tematyce kanadyjskiej, który zdobył większy rozgłos, zatytułowanego *The Clockmaker (Zegarmistrz)* (tom z lat 1837–1840 oraz późniejsze tomy). Dowcipne listy z życia swoich krajan, pierwotnie skierowane do tygodnika „Nova Scotia” (wydawanego w Halifaxie,

³² „When, looking round, the lonely settler sees / His home amid a wilderness of trees; / How sinks his heart in those deep solitudes, / Where not a voice upon his ear intrudes; / Where solemn silence all the waste pervades, Heightening the horror of its gloomy shades”. O. Goldsmith, *The Rising Village*, [w:] *An Anthology of Canadian literature in English*, op. cit., s. 37.

³³ „[...] from their heights the lofty pines descend, / And crackling, own their pond’rous lengths extend. / Soon from their boughs the curling flames arise, / And where the forest once its foliage spread, / The golden corn triumphant waves its head”. Ibid., s. 37–38.

³⁴ Ibid., s. 35: „[...] the Rising Village of the land. / How chaste and splendid are the scenes that lie / Beneath the circle of Britannia’s sky!”. Warto dodać, że współcześni angielscy interpretatorzy tego utworu dostrzegają zawołaną niepokorność wobec imperium (matki-macochy), co zgadzało się ze zmianą ideologii autora – od imperialnej do nacjonalistycznej. Zob. <http://www.uwo.ca/english/canadianpoetry/cpjrnl/vol01/hughes.htm> (12.10.2016).

centrum kulturalnego i intelektualnego życia w Nowej Szkocji), twórca ten publikował z biegiem czasu w zbiorach opowiadań. Proza ta świadczyła już o rozwoju „niezależnej kanadyjskiej wyobraźni literackiej” – „nowoszkocka wspólnota literacka pragnęła przeciwstawić się kulturze kraju ojczystego (imperium brytyjskiego), musiała zaznaczyć swą odrębność wobec tej kultury, jeśli chciała być uznana za autonomiczną, skoro zaczynała tworzyć literaturę narodową swego nowego domu” („of the culture of the mother country, against which the Canadian literary community needed to delimitate itself, if it against which the Canadian literary community needed to delimitate itself, if it was to start writing a national literature of the new home”³⁵). Chociaż Haliburton pozostał wiernym synem imperium, jego regionalna świadomość literacka odzwierciedlała stopniowy rozwój nowej tożsamości narodowej, która w pełni ujawniła się już w trzy lata po śmierci pisarza, w politycznej, intelektualnej działalności twórców Konfederacji oraz literackiej twórczości pisarzy nowego okresu historycznego.

Dzika i surowa kolonia oraz jej nowa narodowość, oparta na gospodarce rolniczej, ale też rozwijająca w szybkim tempie swoją kulturę urbanistyczną, zaczynała niedługo przed Konfederacją mówić o sobie samej i o kształtowaniu się swej tożsamości nowym, własnym językiem. Kim był ten Nowy Człowiek i jak widział on swe charakterystyczne cechy?

Zarówno relacje pierwszych osadników Brytyjskiej Ameryki Północnej, w których konfrontowali oni swoją angielskość (czy też brytyjskość) z doświadczeniem inności w swoich dziennikach, pamiętnikach i zipskach z podróży, jak i dzieła urodzonych już w nowym kraju anglojęzycznych pisarzy wskazują, że był to człowiek wywodzący się z europejskiego oświecenia, pragnący samodzielnie poszukiwać drogi własnego rozwoju – podróżując, nieustannie się kształcąc, interesując się nauką i sztuką, ale przede wszystkim dążąc do zaspokojenia codziennych potrzeb. Musiał przecież przetrwać, a dopiero potem – zwyciężyć.

Obok pragnienia wiedzy i poznawania nowego pobudzała go do dalekiej podróży, osiedlenia i pracy w przyszłej Kanadzie nie mniej potężna żądza wzbogacenia się, wzmożona w epoce kapitalizmu przemysłowego i imperializmu, szczególnie ujawniająca się zbiorowo w brytyjskiej chęci dominacji politycznej i gospodarczej na całym świecie. Polityczno-gospodarcze idee metropolii miały wpływ na całe życie umysłowe ludzi żyjących w kolonii północnoamerykańskiej. Każdy cel działania, każda instytucja,

³⁵ K. Kolinská, K. Prajznerová, *English-Canadian Literature*, [w:] P. Kyloušek et al., *Nous-eux-moi. La quête de l'identité dans la littérature et le cinéma canadiens*, Brno 2009, s. 141, 147, <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/103620> (12.10.2016).

każda postawa pierwszego Kanadyjczyka były w mniejszym lub większym stopniu ukształtowane i „zabarwione” przez podstawową zasadę ojczystego kapitalizmu, którą stanowiła maksymalna osobista korzyść ekonomiczna.

Brytyjski osadnik był wiernym poddanym i obrońcą interesów swego imperium. Nawet pisząc z zachwytem o nieprzeciętnych cechach charakteru i umiejętnościach tubylców, zwykle zachowuje wobec nich dystans, postrzegając ich z imperialnej pozycji białego człowieka, a kolonizację rozumie jako misję cywilizacyjną, budowę nowego świata dla Brytanii. W miarę akceptacji nowej ojczyzny, skolonizowanej i sukcesywnie zmienianej przez pierwszych przybyszy, brytyjski osiedleńca drugiej generacji czuje się miejscowym, jego mentalność zmienia się z imperialnej na kolonialną³⁶.

W niezwykle trudnych warunkach egzystencjalnych u nowego człowieka wykształciły się całkiem nowe psycho-mentalne jakości, określone przez Northropa Frye’a jako „the garrison mentality” („mentalność twierdzy”) i opisane przezeń najpierw w *Zakończeniu do Literary History of Canada* (1965), następnie – w przedmowie do *The Bush Garden* (1971) jako specyficzny typ mentalności lub osobowości zamkniętych, zabarykadowanych w swojej małej placówce cywilizacyjnej osiedleńców, poddanych ekspozycji na stałe poczucie zagrożenia, zarówno ze strony dzikich aborygenów, jak i ze strony dzikiej natury; osobowości, niedostrzegających możliwości swego istnienia poza grupą³⁷. Bliska obecność wrogich Francuzów i Amerykanów jeszcze bardziej wyostrzyła ten typ postawy. „Mentalności twierdzy” towarzyszył określony stan emocjonalny, co wpłynęło na wytworzenie specyficznego modelu kultury (wartości, reguł postępowania, obyczajów, mitów, języka – kształtowanych w sytuacji zagrożenia i poczucia znajdowania się w obronnej twierdzy). Frye był pierwszym, który „wyznaczył dekolonizowaną przestrzeń narodowo-kulturową i określił kanadyjską »mentalność twierdzy« jako jeden z fundamentalnych tropów

³⁶ Postawa ta przetrwa aż do końca lat pięćdziesiątych XX wieku, do momentu wielkich politycznych, dekolonizacyjnych zmian i wytworzenia się postkolonialnych form myślenia o dziedzictwie Nowego Świata.

³⁷ N. Frye, *Conclusion*, [w:] *Literary History of Canada. Canadian Literature in English*, general editor Carl F. Klinck, University of Toronto Press 1965, s. xiv, <http://northrop-frye-thebushgarden.blogspot.com/2009/02/conclusion-to-literary-history-of.html> (22.11.2016). Zob. też *Garrison Mentality*, [w:] *Literary History of Canada. Canadian Literature in English*, general editor C. F. Klinck, Toronto 1976, s. 27, 162, 165.

zniewolonego (skolonizowanego) rozumu”³⁸ i ukazał go na przykładzie twórczości pierwszych Kanadyjczyków.

Pierwszy Kanadyjczyk widział w przyrodzie swego zaciętego wroga. W przywołanym już *Zakończeniu* do *Literary History of Canada* Frye notuje, że przez długi czas był pod wrażeniem „właściwego dla poezji kanadyjskiej tonu głębokiego, panicznego lęku przed przyrodą”³⁹. Lęk ten ujawnił się szczególnie w poezji okresu romantyzmu i był naturalną kontynuacją wrogiego stosunku pierwszych osadników do groźnej, chaotycznej i nieobliczalnej natury. Margaret Atwood uważała taką postawę wobec przyrody za atrybutywną cechę całej literatury kanadyjskiej:

Przyroda, widziana jako martwa lub żywa, ale obojętna, lub żywa i aktywnie wroga wobec człowieka staje się wspólnym obrazem w literaturze kanadyjskiej. Skutkiem martwej albo obojętnej Natury jest odizolowany albo „wyobcowany” człowiek; skutkiem aktywnie wrogiej Przyrody jest zwykle człowiek martwy, a z pewnością człowiek zagrożony⁴⁰.

W swojej ekspansji nowy człowiek przyszłej Kanady pokonywał strach i pokonywał swego „zaciętego” wroga. Poczucie obcości wobec przyrody, wrogość wobec niej odróżniały brytyjskiego przesiedleńca od rdzennych mieszkańców, dla których współtworzyła ona z nimi całość. Obsesyjne myślenie o otoczeniu przyrodniczym, traktowanie walki z nim jak sensu życia, a pokonanie lasów, prerii i jezior jako sposobu rozwoju własnej osobowości wyodrębniało jednak osadników z europejskich wspólnot i tym samym przyczyniło się do ukształtowania nowej tożsamości narodowej.

Relacje literackie pierwszych osadników i ich dzieci z jednej strony różnobarwnie odzwierciedlają proces rodzenia się człowieka o nowej mentalności, nowej postawie wobec otoczenia, nowej tożsamości narodowej. Z drugiej zaś strony przyspieszają proces tożsamościowego dojrzewania nowego człowieka, Kanadyjczyka.

³⁸ Northrop Frye's *Canadian Literary Criticism and Its Influence*, ed. by B. Gorjup, Toronto–Buffalo–London 2009, s. 3.

³⁹ N. Frye, *Conclusion*, op. cit.

⁴⁰ M. Atwood, *Survival. A Thematic Guide to Canadian Literature*, op. cit., s. 54: „Nature seen as dead, or alive but indifferent, or alive and actively hostile towards a man is a common image in Canadian literature. The result of dead or indifferent Nature is an isolated or »alienated« man; the result of an actively hostile Nature is usually a dead man, and certainly a threatened one”.

Abstract

Literary and Intellectual Expressions of the “New Man” – the British Canadian: From the Accounts of the First Settlers through the Acts of Confederation

In her discourse about the first English settlers of North America, the author aims to determine the attributes of the typical Canadian, a man from a new geographical place and historical time predating the development of capitalism and imperialism. From the perspective of social and philosophical anthropology, this new man is analyzed as a member of a particular human community (colony, English language, British Empire), a large social unit whose members have in common geographical area, norms, and values. Inch by inch, this community forges the specific Canadian identity in a polyethnic society. The first English Canadians, their emotions and quandaries, are examined through their relations with their parent state, government institutions, the First Nations, and the North American wilderness, as well as their economic, spiritual, and literary activity. A selection of fiction and nonfiction texts is used to illustrate these deliberations.

Bibliografia

- An Anthology of Canadian Literature in English*, ed. by Russell Brown, Donna Bennett & Nathalie Cooke, Toronto 1990.
- Atwood Margaret, *Survival. A Thematic Guide to Canadian Literature*, Concord 1991.
- Bosher John Francis, *Imperial Vancouver Island: Who Was Who, 1850–1950*, Bloomington 2010.
- Bourguet Marie-Noëlle, *Odkrywca*, przełożyła Monika Woźniak, [w:] *Człowiek Oświeceni*, pod red. Michela Vovelle’a, Warszawa 2001.
- Bowering George, *Burning Water*, Vancouver 2007.
- Brownell Jameson Anna, *Winter Studies and Summer Rambles in Canada*, [w:] *An Anthology of Canadian Literature in English*, ed. by Russell Brown, Donna Bennett & Nathalie Cooke, Toronto 1990, s. 52–57.
- Canadian Exploration Literature*, edited and introduced by Germaine Warkentin, Toronto 2006.
- Człowiek romantyzmu*, pod red. François Fureta, przeł. Justyna Łukaszewicz, Joanna Ugniewska, Warszawa 2001.
- Frye Northrop, *Conclusion*, [w:] *Literary History of Canada. Canadian Literature in English*, general editor Carl F. Klinck, University of Toronto Press 1965.
- Goldsmith Oliver, *The Rising Village*, [w:] *An Anthology of Canadian Literature*, ed. Germaine Warkentin, Toronto 2006, s. 37–50.
- Grabowski Jan, *Historia Kanady*, Warszawa 2001.
- Hearne Samuel, *Journey from the Prince of Wales’s Fort in Hudson Bay to the Northern Ocean*, [w:] *An Anthology of Canadian literature in English*, ed. by Russell Brown, Donna Bennett & Nathalie Cooke, Toronto 1990, s. 18–35.
- Historical Dictionary of European Imperialism*, editor James S. Olson, senior associate editor Robert Shadle, associate editors Ross Marlay, William G. Ratliff, Joseph M. Rowe, New York–Westport–London 1991.

- Hopkins Elizabeth, *Immigration*, [w:] *Interpreting Canada's Past*, ed. by J. M. Bumsted, t. 1: *Pre-Confederation Reader*, Toronto 1993.
- Hughes Kenneth J., *Oliver Goldsmith's "The Rising Village"*, <http://www.uwo.ca/english/canadianpoetry/cpjrn/vol01/hughes.htm> (12.10.2016).
- Introduction*, [w:] *Canadian Exploration Literature*, edited and introduced by Germaine Warkentin, Toronto 2006, s. 398–415.
- Isham James, *Observations on Hudson Bay, 1743*, ed. E. E. Rich, 1949, [w:] *Canadian Exploration Literature*, edited and introduced by Germaine Warkentin, Toronto 2006, s. 98–113.
- Kelsey Henry, *Henry Kelsey his Book being the Gift of James Hubbud in the Year of Lord 1693*, [w:] *Canadian Exploration Literature*, edited and introduced by Germaine Warkentin, Toronto 2006, s. 67–79.
- Kolinská Klára, Prajznerová Kateřina, *English-Canadian Literature*, [w:] Petr Kyloušek et al., *Nous-eux-moi. La quête de l'identité dans la littérature et le cinéma canadiens*, Brno 2009, s. 141–148, <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/103620> (12.10.2016).
- Kuester Martin, *The Deconstruction of the Imperial Master Narrative: George Bowering's Burning Water*, [w:] *Crisis and Creativity in the New Literatures in English Canada*, ed. by Geoffrey Davis, Amsterdam–Atlanta 1990, s. 99–110.
- Literary History of Canada. Canadian Literature in English*, general editor Carl F. Klinck, Toronto 1976.
- McNaught Kenneth, *The Penguin History of Canada*, London 1988.
- Northrop Frye's Canadian Literary Criticism and Its Influence*, ed. by Branko Gorjup, Toronto–Buffalo–London 2009.
- The Canadian Encyclopedia*, editor in chief James H. Marsh, Toronto 2000.
- Thompson David, *Narrative of His Explorations in Western North America, 1784–1812*, [w:] *An Anthology of Canadian literature in English*, ed. by Russell Brown, Donna Bennett & Nathalie Cooke, Toronto 1990, s. 28–35.
- Гарифзянова А. Р., *Человек в различных исторических эпохах (социально-философский аспект)*, <http://www.egpu.ru/lib/elib/Data/Content/128275698492484006/Default.aspx> (24.11.2016).